

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Стаття розкриває теоретичні засади дослідження релігійного фактора у міжнародних відносинах. Головна увага зосереджена на використанні системного аналізу та цивілізаційного підходу.

Ключові слова: релігійний фактор, міжнародні відносини, системний аналіз, цивілізаційний підхід, релігійна доктрина, політичний конфлікт, глобалізація, ідентичність.

Статья раскрывает теоретические основы исследования религиозного фактора в международных отношениях. Главное внимание сосредоточено на использовании системного анализа и цивилизационного подхода.

Ключевые слова: религиозный фактор, международные отношения, системный анализ, цивилизационный подход, религиозная доктрина, политический конфликт, глобализация, идентичность.

The article deals with the conceptual background of religion factor in the international relations. The main accent is made on system analysis and civilization approach.

Key words: religious factor, international relations, system analysis, civilization approach, religious doctrine, political conflict, globalization, identity.

На сучасному етапі можна констатувати зростання ролі релігійного чинника у міжнародних відносинах. Це пов'язано з підвищенням значення культурних факторів у формуванні світової політики через виникнення певного ідеологічного вакууму після кризи комунізму. Якщо за часів «холодної війни» світ був розподілений на ідеологічні групи, то у постбіполярну добу розв'язання проблеми ідентифікації відбувається із врахуванням інших важливих цінностей: історичного минулого, релігії, мови, належності до певної культурної групи, нації, цивілізації.

Релігійні доктрини, властиві для нашої епохи, є важливим фактором, що обумовлює як специфіку політичного процесу окремої держави, так і тенденції міжнародного життя. Останнє дає підставу дослідникам стверджувати про те, що відбувається процес модернізації релігії, і в XXI столітті вона продовжуватиме визначати характер міжнародних відносин.

Релігійна ситуація у світі, що супроводжується зростанням політичної активності на тлі релігійного фундаменталізму, являє собою складний і суперечливий феномен, що потребує ретельного добору інструментарію пізнання, що, у свою чергу, дозволить оцінити вплив

релігійного фактора на світовий політичний процес у всьому комплексі діалектичного впливу чинників, різнопланових за своїм змістом та рівнем. Отже, у даній статті автор ставить на меті розглянути методологію вивчення ролі та впливу релігії на міжнародні відносини, проаналізувати специфіку застосування як окремо взятого методу, так і з'ясувати переваги їх комплексного використання. При цьому ми не задавалися цілком надати вичерпний ґрунтовний аналіз усього набору методів, що напрацьовані міжнародно-політичною наукою для вивчення релігійного фактора у світовому політичному просторі, а через це фокусування уваги автора на тому чи іншому методі залежало передусім від того, яке місце він займає у міжнародно-політичних дослідженнях.

Характеризуючи стан розробки проблеми, вважаємо за доцільне зазначити, що, на жаль, у вітчизняній науковій думці дослідженню впливу релігійного фактора на світові політичні процеси приділяється недостатньо уваги. Серед усіх робіт варто відзначити наукові доробки Ю. Павленка [1], О. Коппель, О. Пархомчук [2], Н. Балицької [3]. Водночас основний матеріал з окресленої тематики міститься у публікаціях зарубіжних вчених. На найвищому теоретичному рівні перебувають

праці класиків міжнародно-політичної науки З. Бжезинського [4], М. Данилевського [5], А. Тойнбі [6], Ф. Фукуяма [7], С. Хантінгтона [8], О. Шпенглера [9]. Варто відзначити фундаментальні роботи російських дослідників у галузі методології аналізу міжнародних феноменів, зокрема Т. Алексєєвої [10], А. Богатурова [11], Б. Єрасова [12], М. Лебедевої [13], Д. Фельдмана [14], П. Циганкова [15], а також присвячені безпосередньо теорії й практиці релігійного фундаменталізму (Т. Горичевої [16], М. Жданова [17], О. Кучер [18], А. Малашенко [19], Д. Малишевої [20], К. Полякова [21]). Концептуальний аналіз впливу ісламського чинника на зовнішньополітичний процес та світову політику містять дослідницькі роботи таких вчених, як С. Алієва [22], Г. Мирського [23], Санаї Махді [24]. До того ж, стали у пригоді теоретичні викладки сучасних зарубіжних вчених, передусім представників неореалізму та неолібералізму [25].

Особливу роль у дослідженні релігійного чинника у світовій політиці виконує цивілізаційний підхід, адже, з одного боку, цивілізаційний фундамент будь-якого суспільства спирається на релігію, яка є його основою, але з іншого – релігії являють собою складні багатоваріантні та динамічні конструкції, які формуються значною мірою відповідно до тих принципів, які несе та чи інша цивілізація. При цьому рівень впливу релігії на міжнародні відносини визначається із врахуванням типу цивілізацій, цивілізаційних ойкумен, окремих культурно-цивілізаційних блоків, певного етапу розвитку локальних цивілізацій.

Із врахуванням релігійного чинника виокремлюються наступні цивілізаційні ойкумени: Макрохристиянський світ з трьома основними компонентами – Західноєвропейсько-Північноамериканський (католицько-протестантський), Латиноамериканський (католицький) і Східноєвропейсько-Євразійський (православний з анклавами ісламу та буддизму), Мусульманський, Індійсько-Південноазійський та Китайсько-Далекосхідний світи [26].

Запропонована концепція Макрохристиянського світу у складі Західноєвропейсько-Північноамериканського, Латиноамериканського та Східноєвропейсько-Євразійського цивілізаційних блоків дає можливість розв'язати протиріччя між традиційно-західним і традиційно-східноєвропейським підходами до цивілізаційної ідентичності Східноєвропейсько-Євразійського регіону.

Серед цивілізаційних ойкумен сформувалися соціокультурні системи зі своїми специфічними релігійно-світоглядними особливостями.

Можна виділити кілька культурно-цивілізаційних блоків:

- китайсько-конфуціанський (Китай, Японія, В'єтнам, Корея, Тайвань, Гонконг);
- індо-буддистсько-мусульманський (Індія, Пакистан, Південно-Східна Азія);
- арабо-мусульманський (Центральна та Південна Азія) [27].

Для китайсько-конфуціанського блоку характерним є акцент на соціальну етику та адміністративно регламентовану поведінку, ідеї добробуту, рівноправ'я.

Конфуціанство, виконуючи роль державної ідеології та політики, виступало як регулятор у взаємовідносинах країни з небом і від імені неба – з різними племенами і народами, що населяли світ. Піднебесна держава розглядалася як центр Всесвіту, вершина світової цивілізації, весь світ поділявся на цивілізований Китай і варварів, що населяли його околиці. Цей світ на кінець середньовіччя був цілком самодостатнім і мав зовсім не злидений, як часто уявляють, життєвий рівень. У даному регіоні зосереджено три релігії – конфуціанство, буддизм, даосизм.

Для індо-буддистсько-мусульманського характерним є акцент на релігійно детерміновану індивідуальну поведінку людей, матеріальний добробут, соціальна гармонія та рівноправ'я людей цінності практично не мають.

Арабо-мусульманському блоку притаманний акцент на релігійно детерміновану соціальну поведінку, турбота про добробут соціуму (уми), соціальне страхування. У країнах, де поширений іслам ряд дослідників вважає за необхідне виділити арабо-мусульманський та ірано-мусульманський блоки, а можливо і «османську цивілізацію» (як це робив, наприклад, А. Тойнбі).

Отже, що стосується окремих культурно-цивілізаційних блоків, під релігійним фактором поряд зі загальними рисами розуміються й особливості, пов'язані з історією, культурою, політичним та економічним рівнем розвитку, етнопсихологічними рисами.

З точки зору системного підходу релігія являє собою складне соціальне явище, яке можна розглядати як самодостатню цінність, якій притаманні структурність та ієрархічність певним чином пов'язаних елементів. При цьому релігійний фактор у міжнародних відносинах розглядається як система, що постає у трьох вимірах: змістовному, часовому, просторовому.

Змістовний аспект кожної релігії може бути визначений лише при розгляді її як складної системи, яка має власну структуру. Ця система функціонує більшою частиною не окремими компонентами, а своєю цілісністю, з якої залежно від соціальних та історичних обставин виокремлюються ті чи інші компоненти та характеристики. У даному випадку релігійний фактор постає як ієрархічна система, що складається з видових підсистем – конкретних релігій, релігійних течій, напрямків, сект, кожна з яких посідає своє місце у ієрархізованій структурі [28].

Часовий вимір дозволяє проаналізувати вплив релігійного фактора на світові політичні процеси в історичній динаміці, виявити генетичні риси релігій, їх класичні та застійні варіанти, простежити рівень впливу релігійних концепцій на державотворчі процеси та міжнародний

політичний простір в окремі історичні періоди. Загальновідомо, що історично вплив релігії на міжнародні відносини був неоднаковим. Особливо помітним і безпосереднім він був у стародавньому світі та в період середньовіччя. Однак, із XVIII ст. роль релігійних цінностей у політичному житті суттєво зменшується у зв'язку із піднесенням наукового знання, що стало спроможним висунути привабливі альтернативні концепції світоустрою. В XX ст. в основі протистояння двох наддержав було покладено конкуренцію комунізму та капіталізму. Хоча, з іншого боку, не можна не відзначити, що комунізм у деякій мірі наближається до релігійних доктрин. Зокрема, проголошуючи гасло «рівність, братерство, справедливість», він конструював свого роду «рай на землі». Із розпадом СРСР релігія знову була взята на озброєння у конкурентній боротьбі між країнами світу, результатом чого стало зростання кількості так званих локальних «конфліктів ідентичності». У цьому плані вважаємо доцільним навести результати досліджень шведських фахівців М. Солленберг та П. Валлентин, які зазначають, що серед 94 конфліктів, котрі нараховувались у світі в період 1989-1994 рр., лише чотири можна вважати міждержавними [29]. За оцінками одного із авторів щорічника СІПІ Т. Сейболта, у 1999 р. лише два із 27 конфліктів не були «конфліктами цінностей» [30]. У даному плані відзначимо, що складність дослідження так званих «конфліктів ідентичностей» криється у таких моментах: по-перше, історичний досвід доводить, що відстоювання національної, культурної, релігійної ідентичності провокує неконтрольоване масове насилля; по-друге, подібні конфлікти майже не піддаються регіональному та міжнародному впливу, а отже їх врегулювання це достатньо тривалий і непростий процес [31].

Отже, наприкінці XX – на початку XXI ст. все чіткіше проглядається масове повернення до традиційних цінностей, аж до етнічно-трайбалістського елемента, до релігійно-цивілізаційної єдності окремих груп населення світу як до свого нового універсуму. Хоча серед фахівців-міжнародників немає єдиної позиції щодо пояснення «релігійного ренесансу» в сучасній світовій політиці, проте, більшість сходиться на тому, що даний феномен є відповіддю традиційних суспільств на виклики глобалізації (найбільш комплексно даний процес досліджується у межах теорії політичної модернізації, а також варто згадати роботи сучасних неореалістів, зокрема А. Лівена, Дж. Халсмана [32], Ч. Краутхаммера [33] – *Авт.*). Ч. Краутхаммер, наприклад, називає себе «демократичним реалістом», і погоджуючись у цілому із тезою неолібералів про те, що цінності демократії є найбільш прийнятними, водночас звертає увагу на те, що поширення демократії потребує «підготовленого національно-культурного ґрунту».

Щодо просторового виміру, дослідження проводяться, передусім у контексті взаємодії глобальних і регіональних територіальних релігійних систем. Глобальні релігійні системи утворюють три світові релігії. Кожна з них – самодостатня ідеологічна система, що розвивається за внутрішньою логікою, чітко структурована територіально, організаційно, має досить чітку ієрархію елементів.

У межах глобальних територіальних релігійних систем виділяються регіональні. Вони визначаються в межах частин світу, утворюючи релігійні зони – континуальні форми територіальної організації релігійного життя послідовників певної регіональної релігії, які мають надетнічний характер й охоплюють значну територію континенту.

У християнстві до них належить католицизм, протестантизм, православ'я. Католицизм переважає в Латинській Америці, де сконцентровано більше половини католиків світу, понад третини католиків припадає на Європу й по одній десятій частині – на Азію та Африку. Протестантизм поширений у Північній Америці, на яку припадає дві п'ятих від загальної кількості протестантів світу. В Австралії протестанти становлять дві третини населення, в Європі – одну третину, концентруючись переважно на півночі.

Православ'я поширене серед народів Південно-Східної та Східної Європи, у країнах СНД та Північно-Східної Африки (Єгипет, Ефіопія).

У рамках ісламу шиїзм, котрий поширений в Ірані, Іраку, на півдні Аравійського півострова.

Релігійний фактор у міжнародних відносинах виявляє себе досить неоднорідно у різних частинах земної кулі, хоча присутній повсюди. Це безпосередньо залежить від схеми поширення релігій (особливо світових). Історично склалося, що цей процес набув ознак закономірного явища, що відобразилося на сучасній географічній мапі релігій світу.

Сучасній міжнародно-політичній науці властивий поділ світу на релігійні макрорайони. Виділяють 20 таких макрорегіонів. Характер міжконфесійних відносин в їх межах має свою специфіку [34].

У деяких частинах світу, наприклад в Америці, релігійна ситуація здається порівняно нескладною. Там існує три релігійні макрорегіони – Північний, Вест-Індійський та Латиноамериканський, відокремлені один від одного як політично, так і географічно. Кордони цих регіонів не розділяють собою території будь-яких держав. Це пояснюється тим, що історичний розвиток конфесій усередині країн проходив переважно природним ненасильницьким шляхом, якщо не брати до уваги діяльність місіонерів у далекі часи. Окрім того, макрорегіони відділяються (за винятком мексикансько-американського кордону та території Суринаму та Гайани) ще й природними об'єктами, переважно морем. Це значною мірою виключає можливість виникнення прикордонних етнорелігійних конфліктів.

У Північному макрореґіоні (США і Канада) переважають протестанти. Католики становлять абсолютну більшість тільки у двох провінціях Канади.

У Вест-Індському макрореґіоні (Вест-Індія, Суринам, Гайана) релігійна ситуація досить строката. Острівні держави басейну Карибського моря умовно поділяються на країни із переважно протестантським та католицьким населенням. У деяких країнах, де проживають вихідці з Південної та Східної Азії, значне поширення мають індуїзм, буддизм та конфуціанство. На Гаїті серед нащадків африканських рабів поширена вуду – релігія африкансько-тубільського типу.

Латиноамериканський регіон включає всі країни Центральної та Південної Америки. Більшість з них були іспанськими та португальськими колоніями, тому домінуючим напрямом є католицизм.

Немає підстав для виникнення конфліктів на релігійному ґрунті в Австралійсько-Океанійському макрореґіоні. Своєрідна структура міжконфесійних відносин із домінуванням християнських вірувань робить цей регіон одним із найсприятливіших у плані релігійних конфліктів. Конфесійна структура регіону характеризується переважанням протестантів, значну кількість населення становлять католики, досить незначна кількість населення дотримується православ'я.

Подальше дослідження релігійної ситуації у світі доходить висновку, що, порівняно із вже згаданими макрореґіонами, інші, майже без виключень, являють собою підґрунтя для визрівання кризових явищ етнорелігійного змісту.

Європа поділяється на шість макрореґіонів – Північний, Західний, Середній, Центральний, Південно-Східний та Східний. Хоча християнство помітно переважає, Європа є ареною ідеологічної (яка інколи переходить у збройну) боротьби між представниками різних християнських течій. Це може бути добре проілюстровано тим самим північно-ірландським конфліктом, ворогуючими сторонами в якому є католики та протестанти. Приклад гострих міжконфесійних протиріч являє собою конфлікт на терені колишньої Югославії.

Північний макрореґіон (Фінляндія, Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Велика Британія, Естонія, Латвія) характеризується різким переважанням протестантів (лютеран, англікан, пресвітеріан). У більшості країн протестантські церкви мають статус державних. У той же час підвищується кількість послідовників традиційних східних і нових релігій.

У Західному макрореґіоні (Ірландія, Бельгія, Люксембург, Франція, Монако, Іспанія, Андорра, Португалія, Гібралтар Італія, Сан-Марино, Ватикан, Мальта, Австрія) переважають католики. Серед нехристиянських релігій домінують іудаїзм та іслам.

У Середньому макрореґіоні (Нідерланди, Німеччина, Швейцарія, Ліхтенштейн) конфесійна структура населення характеризується співвідношенням приблизно рівних за чисельністю груп католиків

і протестантів. Простежується тенденція підвищення ваги католицького населення внаслідок більш високих темпів природного приросту населення та значної імміграції, особливо в Німеччину, з Польщі, Чехії, Хорватії та інших країн.

У Центральному макрореґіоні (Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Хорватія) найбільшим впливом користується Римська Католицька церква. Найголовнішими релігійними меншинами є лютерани, реформати і православні. Конфесійна ситуація характеризується певною напруженістю між православними та греко-католиками в Польщі, Чехії, Словаччині.

Країни Південно-Східного макрореґіону (Румунія, Молдова, Болгарія, Греція, Союзна Республіка Югославія, Македонія, Боснія й Герцеговина, Албанія) мають поліконфесійну структуру населення. Християни переважають над послідовниками інших релігій, але поділяються на дві великі групи – православні та католики. Православні переважають в усіх країнах макрореґіону. Найбільшими релігійними меншинами є мусульмани і католики.

Особливо складна релігійна ситуація склалася на теренах Югославії. Переважна більшість етнічних сербів та чорногорців – православні християни. Католицизму дотримуються більшість хорватів та угорців Сербії, які живуть в автономному краї Воєводина, а також етнічні албанці Чорногорії. В Македонії етнічні македонці та серби переважно дотримуються православ'я.

Боснія і Герцеговина мають поліконфесійну структуру населення.

Християни, які дещо переважають над послідовниками інших релігій, поділяються на дві великі групи – православні та католики.

Православ'я дотримуються серби, які становлять приблизно третину населення. Католицизм сповідує хорватське населення. Вони займають компакту територію на південному заході країни, в Сараєво.

Мусульмани становлять дві п'яті частини населення Боснії та Герцеговини, утворюють мусульманський адміністративний район Сараєво. Фактично всі мусульмани дотримуються сунізму.

В Албанії 70 % населення сповідує іслам, дві третини – суніти, одна третина – шіїти. Дві третини християн – православні.

Східний макрореґіон – Білорусь, Україна, Росія. Домінуючий релігійний напрям – православ'я, у Росії проживають також мусульмани та буддисти.

Більшість мусульман дотримуються сунізму, азербайджанці (Дагестан) – шіїзму. Буддизм сповідує буряти, тувинці та калмики.

На особливу увагу заслуговують міжрелігійні відносини в Азії та Африці. Тут гостро постає проблема конфліктів, яким властивий релігійний фактор.

Азія поділяється на п'ять макрореґіонів – Південно-Західний, Центральний, Південний, Східний та Південно-Східний.

Складна ситуація склалася у Південно-Західному макрореґіоні (Кіпр, Туреччина, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Іран, Афганістан, Пакистан, Ірак, Сирія, Йорданія, Ізраїль, Ліван, Саудівська Аравія, Ємен, Оман, ОАЕ, Катар, Кувейт, Бахрейн). Він є ареною багатьох конфліктів, в яких важливу роль відіграє релігійний чинник, зокрема арабо-ізраїльський, кіпрський, курдський, афганський, ліванський). Конфесіональна структура населення характеризується різким переважанням мусульман. Кіпр, Вірменія та Грузія дотримуються християнства, Ізраїль – іудаїзму.

У цьому макрореґіоні знаходиться основний ареал розселення шіїтів. Більшість мусульман Азербайджану є шіїтами, в Ірані 95 % населення – мусульмани-шіїти. В Іраку іслам сповідують 95 % населення, з них 56 – шіїти. У Лівані 54 % населення – мусульмани, з них шіїти становлять 29 % населення, суніти – 18 %. В Ємені 50 % населення дотримуються сунізму, 46 % – шіїти, переважно на півночі. Шіїти становлять більшість населення в Омані та Бахреїні.

У Туреччині 90 % мусульман – суніти, у Пакистані теж більшість мусульман дотримуються сунізму. Його сповідують 85 % населення Афганістану. Шіїтське населення переважає в західних провінціях, на півночі та в центрі. Це представники національних меншин – іранці, гірські таджикі.

У Сирії сунізм є державною релігією, його сповідують 82 % мусульман. В Йорданії 90 % населення дотримуються сунізму.

У Саудівській Аравії іслам сповідують 98 % населення, з них сунізм – 94 %. Найбільш впливова течія – ваххабізм.

У Центральному макрореґіоні (Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Казахстан) переважає іслам сунітського напрямку. Значними релігійними меншинами є православні слов'яни та німці-лютерани, кількість яких скорочується внаслідок еміграції.

Південний реґіон (Індія, Бутан, Непал, Бангладеш, Мальдівська Республіка, Шрі-Ланка) – зона поширення індуїзму та буддизму. Значними релігійними меншинами є мусульмани та християни. Іслам сповідує 87 % населення Бангладеш, більша частина населення Мальдівських островів.

Особливістю Східного макрореґіону (Китай, Монголія, КНДР, Південна Корея, Японія) є паралельне сповідання двох або більше релігій – буддизму, конфуціанства, даосизму, синтоїзму. Населення поєднує сповідання кількох релігій, зокрема синтоїзму та буддизму.

У Південно-Східному макрореґіоні (М'янма, Таїланд, Лаос, Камбоджа, В'єтнам, Малайзія,

Сінгапур, Бруней, Індонезія, Східний Тимор, Філіппіни) домінують буддизм та іслам сунітського напрямку. Іслам сповідує 87 % населення Індонезії, значна частина населення Сінгапуру, 62 % населення Брунею, 53 % населення Малайзії, більша частина населення Філіппін (90 %) та Східного Тимору (80 %) – християни. Найвпливовішою конфесією є католицизм.

Африка поділяється на п'ять макрореґіонів: Північний, Західний, Центральний, Південний та Східний.

Північний реґіон – це арабські країни Північної Африки та північна мусульманська частина Судану. Іслам є державною релігією цих країн, переважна більшість мусульман – суніти.

Західний реґіон – зона поширення ісламу, але при пересуванні на південь питома вага мусульман поступово зменшується.

У Центральному реґіоні переважають християни, найчисленнішими є католики. У той же час значно розповсюджені традиційні вірування паралельно зі сповіданням католицизму.

У Південному реґіоні теж значного розповсюдження набули традиційні вірування паралельно з християнством (реформаторство, лютеранство, англіканство, католицизм). Помітну роль відіграють християнсько-африканські церкви.

У Східному реґіоні переважають християни, більшість із них – православні та католики. В той же час іслам є державною релігією Джибуті, Сомалі, мусульмани становлять 64 % населення Судану. Значна питома вага традиційних культів та вірувань – 49 % населення Руанди, 48 % – Кенії, 37 % – Танзанії, 30 % – Бурунді, 24 % – Уганди, 22 % населення Судану.

Важливим методом дослідження ролі релігійного чинника у світовій політиці є соціологічний. Він дозволяє з'ясувати специфіку взаємодії релігії та суспільства, вплив конфесійної приналежності на соціальну та політичну практику. Соціологічний метод аналізує вплив релігійної поведінки і релігійних організацій на соціальну групу, на життя в суспільстві.

Варто зазначити, що останнім часом у межах третьої «великої дискусії» у теорії міжнародних відносин поширеними є постмодерністські теорії, де релігія постає як соціальна конструкція, тип домінування тощо, але у будь-якому випадку не як об'єктивна даність.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що кожен науковий напрям, котрий аналізує вплив релігійного фактора на міжнародні відносини, надає дослідженням нових імпульсів, дозволяє відкрити принципово нові виміри об'єкта пізнання, тим самим збагачуючи методологічні надбання міжнародно-політичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. для вузів / Відп. ред. та авт. вступ. сл. С. Кримський. – 2-ге вид., стер. – К.: Либідь, 2000. – 357 с.

2. Див.: Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні відносини ХХ століття (навчальний посібник). – К.: Школяр, 1999. – 360 с.; Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи та глобальний розвиток: навч. посібник. – К.: Київський університет, 2004. – 314 с.; Коппель О.А. Проблема взаємодії цивілізацій і характер її впливу на міжнародні відносини // Вісник Київського університету. – Серія Міжнародні відносини. – 2002. – № 21-24.
3. Балицька Н. Концептуальні основи впливу ісламу на міжнародну політику: Вісник Львівського ун-ту. Серія Міжнародні відносини. – Львів: 2005. – Вип. 15. – С. 152-158.
4. Див.: Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 256 с.; Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. – М., 2004. – 286 с.; Бжезинский Зб. Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI века // США. ЭПИ. 1994. – № 4.; Бжезинский Зб. Последний суверен на распутье // Независимая газета. – 17.02.2006 Интернет-ресурс // http://www.ng.ru/ideas/2006-02-7/1_suveren.html.
5. Данилевский М.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – М., 1991.
6. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: у 2-х т. – К.: Основи, 1995.
7. Фукуяма Ф. Великий разрыв: Пер. с англ. / Под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – 474 с.
8. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1-2. – С. 9-30.
9. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993.
10. Алексеева Т. Современные политические теории. – М., 2000.
11. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталев М.А. Очерки теории и политического анализа международных отношений. – М., 2002.
12. Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия / Сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 2001.
13. Лебедева М.М. Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2004.
14. Див.: Фельдман Д.М. Конфликты в мировой политике. – М.: Международный Университет Бизнеса и Управления «Братья Карич», 1997; Фельдман Д.М. Политология конфликта. – М.: Стратегия, 1998.
15. Теория международных отношений: учебн. пособие / Под ред. П.А. Цыганкова. – М., 2002.
16. Горичева Т. Христианство и современный мир. – Санкт-Петербург, 1996.
17. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. – М.: Международные отношения, 2003.
18. Див.: Кучер О.Н. Христианство. История и современность. – Ростов н/Д: «Феникс», Харьков: «Торсинг», 2004. (Серия «Религии мира»); Кучер О.Н., Семотюк О.П. Ислам. – Ростов н/Д: «Феникс», 2004.
19. Малашенко А. Исламская альтернатива и исламистский проект. Московский центр Карнеги. – М.: Весь мир, 2006.
20. Малышева Д. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности. – М., 1991; Малышева Д. Ислам в современном мире // Новый мир. – 2002. – № 2. – С. 115-128.
21. Поляков К. Арабский Восток и Россия: Проблема исламского фундаментализма. – М., 2003.
22. Алиев Салех Мамедоглы. История Ирана XX век. – М.: ИВ ИРАН-Крафт, 2004.
23. Мирский Г.И. Авторитаризм и демократия: две модели? // ПОЛИС (Политические исследования). – 1996. – № 6. – С. – 138 – 142.
24. Санаи Махди. Внешняя политика Ирана: между историей и религией // Россия в глобальной политике. – 2006. – № 1 (Январь – Февраль).
25. Див.: Теория международных отношений на рубеже столетий / Под. ред. К. Буса, С. Смита: пер. с англ. – М.: Гардарики, 2002. – 362 с.; Rourke J. International Politics on the World Stage. / Ed. McGraw-Hill/Dushkin, 2001. – 630 p.
26. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи та глобальний розвиток: навч. посібник. – К.: Київський університет, 2004. – С. 86.
27. Там само. – С. 87.
28. Див.: Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. – К.: АртЕк, 1999.
29. Лебедева М.М. Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С. 190.
30. Ежегодник СИПРИ 2000. Вооружения, разоружение и международная безопасность. – М., 2001.
31. Curt T. Ethnic Warfare on the Wane. – Foreign Affairs. – May/June. – 2000. – P. 61.
32. Межуев Б. «Реалистический вильсонизм» Ф. Фукуямы // КОСМОПОЛИС. – 2006. – № 1 (15). – С. 64.
33. Krauthammer Ch. Democratic Realism: An American Foreign Policy for a Unipolar World. The Irving Kristol Lecture / American Enterprise Institute. – Washington DC, 2004.
34. Типологізацію макрорегіонів та статистичні дані взяті з таких джерел: Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи та глобальний розвиток: навч. посібник. – К.: Київський університет, 2004. – С. 94-99; Rourke J. International Politics on the World Stage. / Ed. McGraw-Hill/Dushkin, 2001. – Chapter 7.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Тригуб П.М.;
кандидат політичних наук, доцент Шевчук О.В.